

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋਈ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦ ਖਿਲਾਫ ਚੱਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤਾ ਕਾਂਡ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਸ਼ੰਘਾਈ, ਮਨੀਲਾ, ਪੀਨਾਂਗ, ਬੰਕਾਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰੀ ਇਕ ਝੱਖੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਇਥੇ ਬੇਅਥਾਹ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ 90ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਰਗ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਾਸੇ (Nature) ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਾਸੇ (Nature) ਚਲਣ (Character) ਵਿਹਾਰ (Paractice) ਅਤੇ ਉਠਾਣ (Upsurge) ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਵਗੈਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਮਨੋ ਜਗਤ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਮਲ ਸਹੀ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਦਿਸਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਸੋ ਮਨੋ ਜਗਤ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਇਕ ਤੱਥ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਸੂਖਮ ਤੱਥ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'¹

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ੍ਰ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਤੱਥ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਖਾਤਰ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰੰਗਤ

ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਥਵਾ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਆਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ, ਉਦਾਲੇ-ਪੁਦਾਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਸਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਅਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਢਾਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ”।

2

ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਗਿਣਵਾਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਉਕਾ ਹੀ ਨਾਕਾਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਾਰਮੂਲੇ ਸਿਰਫ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਰਣਨੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਦਿ ਦੀ ਤਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹੌਲ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਮਹੌਲ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਪਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਪਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਹਿਰਾਂ ਕਿਸੇ ਖਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਾਲਤ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਪਏ ਬੀਜ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੰਗਰਨ, ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਤੇ ਫਲ ਦੇਣ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਮਰੱਥਾਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ।

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸੌਖਾ ਤੇ ਸਰਲ ਜਿਹਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਮਾਜੀ 'ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਕੇ ਚੇਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ-ਘੱਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀ

ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹੀ ਕਿਉਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ? ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰਵਾਸੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹੇ ? ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ? ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਤੜਪ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਮੋੜ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ? ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਟਾਲਾ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਰੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਸਹਿਮ ਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਰੋਹ ਤੇ ਲੜਨ ਦੀ ਲੜਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਣਾਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਟ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ? ਦਰਅਸਲ ਲੜਨ ਦਾ ਬਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰੀਵ ਸ਼ਕਤੀ (ਆਤਮਿਕ ਬਲ) ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਉਤਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਤ ਲੱਭਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਕਿ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਮਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਪੈਦਾ ਕਿਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ! ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ! ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦੇ ਸੋਮੇ ਦੀ ਵੀ ਜਦ ਸੂਖਮ ਪਰਤਾਂ ਤੱਕ ਉਤਰਕੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ ! ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ

ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਅਦਭੁੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਾਲਾ' 3 ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ 'ਅਦਭੁੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਾਲਾ' ਪੈਦਾ ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ!

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਪਿੱਛੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਿਆ ਇਹ 'ਅਦਭੁੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਾਲਾ' ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਟਾਪੂਆਂ ਉਪਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ, ਜੋ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਧਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ 70 ਫੀਸਦੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਸਰੂਪ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕੱਕਾਰਾਂ, ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰੋਕਾਰ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹਸਤੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ:

ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ

ਏਸ਼ੀਆਈਆਂ ਵਿਰੁਧ ਨਫ਼ਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਸਿੱਖ ਇਹਨਾਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਧੜਾ-ਧੜਾ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਪੱਗ ਦਾਹੜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲੋਕ, ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਏ। ਜਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਭਰ-ਭਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਗੜੀਆਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੇ 'ਤੇ ਗਲੀਜ਼ ਲੋਕ ਦੱਸ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਮਿਸ਼ਵਰ ਐਚ. ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਕੇ ਇਹਨਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਕਿ “ਸਿੱਖ ਇਕ ਵਧੀਆ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਪਸੰਦ ਹਨ।” 4

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਸਲਵਾਦੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕਾਟਰੂਨ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧੜ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਪਰ ਸਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਹੁਰਮਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੱਚੀ-ਬੱਚਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਰੇ ਜੀਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਕੇਸ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲਣ ਨਹੀਂ ਦੇ

ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰੂਪ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਸੱਖਿਆਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ (Merge) ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ' ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਵੈ ਮਾਣ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 5 ਕਕਾਰ ਉਹਨਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਸਨ। ਕੁਛ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਸਵਾਲੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਸਗੋਂ ਸਰੂਪ ਤਜਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾ ਦੀ ਲੜਾਕੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ' ਦਾ ਸੰਕਟ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਇਸ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ, ਬੇਗਾਨੀ ਬੋਲੀ, ਬੇਗਾਨੀ ਸਰਕਾਰ, ਬੇਗਾਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰੇ ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ' ਨੂੰ ਚੌਤਰਫੇ ਖਤਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ, ਰੋਟੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਬਰ ਤਾਂਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ! ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰੂਹਾਨੀ ਖਾਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟਾਪੂਆਂ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਜੋ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ

ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਮਚਲਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਦਰਦ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ”

‘ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕੱਲਾ, ਸੋਡਾ

ਵਿਸਕੀ ਖੂਬ ਉਡਾਵੇ।

ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਿਲਣ, ਤਦ ਉਥੇ ਖੇਡ

ਕੋਈ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਤਿੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੁੜਨ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਤਾਂ

ਇਹ ਬਣੇ ਤਮਾਸ਼ਾ।

ਨੀਂਹ ਉਥੇ ਨਵੀਂ ਕਲੋਨੀ ਦੀ ਝੱਟ

ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।’

ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ:

‘ਇੱਕ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖ। ਦੋਇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਪੰਜ ਪਰਮੇਸ਼ਰ’

ਇਹ ਜਿਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਜਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” 7

ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ

ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਉਸਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1906 ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਥੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਰਗੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

8 ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ 1907 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਵਾਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮਲਕ ਵੱਲੋਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਗ਼ਦਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨਮਤਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਜਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਦੇਸੋਂ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ।⁹

ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ 1908 'ਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ 19 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਖਾਲਸਈ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਂਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਂਡ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹⁰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਿਆਰੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਿੱਲਾ ਗੱਡਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਲਈ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਸੀ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਿੱਖ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣ ਗਿਆ।¹¹ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰਚ 1909 ਵਿਚ “ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੈਨਕੂਵਰ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਨਸਲਵਾਦੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸਰਕਾਰ

ਵਿਰੁਧ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ

ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕੰਮਾਂ ਧੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਸਟੇਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਟੇਟਾਂ ਔਰੇਗਨ ਅਤੇ ਅਤੇ ਵਾਸਿੰਗਟਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਪੂਰਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਧਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਇਨਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਸਟਾਕਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਲਟ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਠੱਠੀਆਂ ਪੰਜ ਸੌ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧਰਦੇਉ ਵੀ ਆਣ ਰਲਿਆ। 1908 ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤੂਆਣਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੋਲਟ ਫਾਰਮ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਤਾਲਮੇਲ ਸੀ। ਉਹਨਾ ਵੱਲੋਂ 1911 ਵਿਚ ਹੋਲਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਰਚਾਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਟਾਕਟਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਕੇ ਖਾਲਸਈ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ।¹²

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸੰਬਰ 1910 ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਜਨਵਰੀ 1911 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੋਲਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਪੋਹ ਸੁਦੀ

ਸੱਤਵੀਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡਾ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਦਿਨੇ ਹੀ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਭੋਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।¹³ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਸਟਾਕਟਨ ਵਿਚ 3400 ਡਾਲਰ ਦੀ ਇਕ ਇਮਾਰਤ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਖਾਲਸਈ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।¹⁴ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਤੰਬਰ 1912 ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਿਆਰੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਕਿੱਲਾ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ 1908 ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 1911 ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਕ ਜਬਰਦਸਤ ਤਰੰਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਉਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਪਹੁੰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਐਤਵਾਰੀ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ 'ਤੇ “ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠ” ਆਖਦੇ ਹਨ,¹⁵ ਪਰ “ਦੀਵਾਨ” ਅਤੇ ‘ਐਤਵਾਰੀ ਇਕੱਠ’ ਜਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ। ‘ਦੀਵਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਮੁਗਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੇਲ-ਗੇਲ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ‘ਦੀਵਾਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹⁶ ਜਿਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ‘ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਮ’ ਤੇ ਜਿਥੇ ਖਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ‘ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਖਾਸ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ (Sovereignty) ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ‘ਦੀਵਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ.ਐਮ. ਸਮਿੱਥ ਇਹਨਾ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਕ ਸਿੱਖ ਜਦ ਖੇਤ ਵਿਚ ਹਲ਼ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਦ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”¹⁷

ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ’ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਇਕੋ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਦੇਗ ਲਈ, ਲੰਗਰ ਛਕਿਆ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਪੈ ਗਏ। ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਗਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ। “.....ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਰਆ ਅਤੇ ਉਚਤਮ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੀਨ ਦੈਵੀ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਨ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਦਲਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤਰੀਵ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਨਾੜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੋੜਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਵਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।”¹⁸

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਜ਼ਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ

ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਲਬੇਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਕੌਮੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਗੋਂ ਪਦਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸੁਡੌਲਤਾ ਲੈ ਆਂਦੀ।”¹⁹

ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨਾ ਦਾ ਮਹੌਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਦੀ ਲਿਖਤ 'ਚੋਂ ਇਹ ਮਹੌਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਝਲਕਦਾ ਹੈ :

“ਲਗਾ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਹੋਣ ਸੁਧਾਰ ਸੰਤੋਂ, ਵੀਰ ਬਹੁਤ ਜੀ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।
ਪਤਾ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਲੱਗਾ ਜਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।
ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਭਾਈ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਤੋਂ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।
ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਲਗਾ, ਸਾਰੇ ਰਲਕੇ ਖ਼ਬਰ ਜੀ ਦਾਰ ਹੋ ਗਏ।
ਮੁੱਖੋਂ ਆਖਦੇ ਮਰੀਏ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦੇਈਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਡੇ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੋ ਗਏ।
ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ, ਮੁੱਛਾਂ ਤਾਂਵਦੇ ਮੁੱਖੋਂ ਲਲਕਾਰ ਹੋ ਗਏ।
ਕੱਢ ਦੇਈਏ ਫ਼ਰੰਗੀ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਵਿਚੋਂ, ਕਈ ਸਾਡੇ'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਏ।”²⁰

ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮਸਲੇ 'ਤੇ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

“ਪਤਾ ਵੀਰ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੈਦ ਹੋਵੇ, ਜ਼ੁਲਮ ਜ਼ਾਲਮਾ ਜਦੋਂ ਕਮਾਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀਰੋ, ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਨੂੰ ਪਾਪੀਆਂ ਢਾਇਆ ਸੀ।

ਕਾਨਪੁਰ ਦੀ ਵੀਰੋ ਮਸੀਤ ਤਾਈਂ, ਇਹਨਾਂ ਧੱਕੇ ਦੇ ਨਾਲ

ਗਿਰਿਆਇਆ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰ ਦਾ ਜਲ ਭਾਈ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।
ਕਾਲਜ ਖਾਲਸਾ ਤਾਈਂ ਸਮੇਟਣੇ ਨੂੰ, ਹੱਥ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ

ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਦੇਣ ਸਿੱਖਿਆ ਉਲਟੀ ਇਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਇਹਨਾਂ ਨਵਾਂ ਹੀ ਢੰਗ

ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ।

ਵਾਧੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀ ਹੋਰ ਕੀਤੇ, ਮਤਾ ਪਾਮਰਾ ਭੈੜਾ ਪਕਾਇਆ

ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠ ਸਕੇ, ਦੱਬੀ ਰੱਖੀਏ ਇਹਨਾਂ

ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ।

ਕੀਤੀ ਮਿਹਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦਿਆਲ ਹੋਏ, ਟੁੰਬ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਾਨੂੰ

ਜਗਾਇਆ ਸੀ।

ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਪਤਸ਼ਾਹ ਪੰਜਵੇਂ, ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮੀਠਾ ਅਲਾਹਿਆ

ਸੀ।

ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਸੀਸ ਦੇ ਕੇ ਸਾਕਾ ਧਰਮ ਦੇ ਹੇਤ ਵਰਤਾਇਆ

ਸੀ।

ਮਤੀ ਦਾਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ, ਸੀਸ ਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿਰਾਇਆ

ਸੀ।

ਕਟਵਾਏ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਸੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭਾਈ, ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨਾ ਚਿੱਤ

ਡੋਲਾਇਆ ਸੀ।

ਪੁੱਤਰ ਸਣੇ ਸੁਬੇਗ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਮਤਾਬ ਮੱਸੇ ਦਾ ਸਿਰ ਲੈ ਆਇਆ

ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਯਾਦ ਆਏ, ਖੰਡਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਮੇ ਵਾਹਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬੇ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ ਸਜਾਇਆ ਜਿਵੇ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰ ਫਿਰ

ਆਇਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸੂਰੇ, ਦਬ-ਦਬਾ ਜਿਵੇਂ ਬਠਾਇਆ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ
ਸੀ।

ਉਠੋ ਸ਼ੇਰੋ ਓਏ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲੋ ਤੁਸੀਂ, ਤੁਸਾਂ ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਵਕਤ ਖੁੰਝਾਇਆ
ਸੀ।”²¹

ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ
ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾਂ ਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹ
ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਮੁਛੈਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ
ਤਾਅ ਦਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵੈ ਮਾਣ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ
ਸੀ।²²

ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ-ਮੁਰੀਦਾਂ
ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਤੇ
ਵਾਰਸ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ
ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਤੀਤ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ
ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ’ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ “ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੈ
ਜੋ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਅੰਦਰ ਅਣਖ ਤੇ ਗ਼ੌਰਤ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਵੇਂ ਇਕ
ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁਲਾਮੀ ਤੇ
ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਰੁਧ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਕੌਮੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ
ਕੌਮੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਹ ਅੰਸ ਜਿੰਨਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੌਮੀ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦਾ
ਜਜ਼ਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ।”²³

ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ‘ਸਿੱਖ ਯਾਦ’ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ
ਉਠੀ ਸੀ। ‘ਸਿੱਖ ਯਾਦ’ ਕੌਮ ਦੇ ਉਸ ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬੀਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ
ਅਲੋਪ ਹੋਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀ ਨਕਸ਼ ਪਛਾਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।²⁴ ਸਿੱਖ ਯਾਦ ਦੇ
ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਚੇਤਨਾ’ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ
ਅੰਦਰ ਇਖਲਾਕੀ ਸੁੱਚਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰਾਂ ਤੋਂ

ਬਚਕੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ‘ਗੁਰੂ ਚੇਤਨਾ’ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸੱਜਰਾਪਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰ-ਪੈਰ ’ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇਹੁਰਮਤੀਆਂ ਚੁਭਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੇਅਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਘਟੀਆ ਸ਼ਬਦ ‘ਕੁਲੀ’ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰਤ ਨੂੰ ਟੁੰਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵਧਵਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗ ਜੂ ਕੌਮ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਨੱਕ ਮੋੜੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ‘ਕੁਲੀ’ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

“ਹੁੰਦਾ ਕੈਹਰ ਤੇ ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਸਿਰ ’ਤੇ ਸਿੱਖੇ ਆਪਣਾ ਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ,

ਕੁਲੀ ਕੁਲੀ ਪੁਕਾਰਦਾ ਜਗ ਸਾਨੂੰ, ਸਾਡਾ ਝੂਲਦਾ ਕਿਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਕਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸੀ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਗਿੱਦੜ, ਵੀਰੋ ਗੋੜ ਸਿਰ ਸਮਾਂ ਪਲਟਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?

ਤੁਸਾਂ ਡਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਘੂਰਦਾ ਏ, ਅੱਗੋਂ ਵਾਂਗ ਮਰਦਾਂ ਮੁੱਕਾ ਵੱਟਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?” 25

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ

ਕਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਮਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ 1913 ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਲੋਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸਮ੍ਹਾਂ ਬਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਪਤੰਗੇ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੌੜ ਪਏ। ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰੱਦਦ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਮਝਾਕੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੁਛ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਮੁਤਾਬਕ ਜੰਗਜੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਖੁਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਮੌੜ ’ਤੇ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਤੀਗਤ ਅਗਵਾਈ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ: ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ:

“ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਆਸਾਂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪੈਰੰਬਰ ਦੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੀ ਛੋਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਜ਼ਰਖੇਜ, ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਆਮ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।” 26

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਜੰਗਜੂ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਗ਼ਦਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਢੰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦਿਆਂ ਜੰਗ ਜੂ (Martial) ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਨਾ ਕਿ ਹਿੰਸਕ (Violent) ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਵੈਨਕੂਵਰ, ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਤੇ ਐਬਟਸਫੋਰਡ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਬਰਾਂਚਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਕਟਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ, ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਠੱਠੀਆ, ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧਰਦੇਉ, ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲਤਾਲਾ, ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬਰਾਂਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਫੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਮ ਲੋਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਟਾਕਟਨ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।” 27

ਜਦ ਅਗਸਤ 1914 ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਛੇੜਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਹੁੰਗਾਰਾ ਇਸ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧੜਾ-ਧੜ ਲੱਖਾਂ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਕੰਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਗੈਰ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਖਾਲਸਈ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡਦਿਆਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਆਪਦੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਸੀਮਾਂ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਏ ਇਕ ਵਾਅਦਾ-ਮੁਆਫ਼ ਗਵਾਹ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜਹਾਜ਼ ਉਪਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, 'ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ' ਵਿਚੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਲੜਨ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੁਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ।²⁸

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ, ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਥੇ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸੀ, ਪਾਰਟੀ ਸੈਲ ਉਸਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਵੀਹ-ਤੀਹ ਸਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀਆਂ ਕੋਲ ਲੋਕ ਉਭਾਰ (Mass upsurge) ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ ਲੋਕ ਉਭਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਤੇ ਕਾਰਜ ਖੁੱਲ੍ਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੋਕ ਇਸ ਝੱਖੜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਝੱਖੜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ, ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਇਸ ਝੱਖੜ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਦ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਸਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ, ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨੀ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੰਗਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਜੰਗਜੂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁਧ ਉਹ ਰਉਂ-ਰਉਂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਮਿਨਤਾਂ-ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਨ ਕਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਉਬਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਝੱਟ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਮੁੱਠੇ 'ਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਰਾਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਰਾਹ ਜਾਪਦਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਚਾਈਂ-ਚਾਈਂ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜੰਗ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਲਗਾਓ ਤਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਣਤਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਖਲਾਕੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਇਕ ਦਮ ਘਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾਮਈ ਚਾਅ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੁਹਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ”।²⁹ ਸੋ ਗ਼ਦਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਤੇਜਤ ਕਰਦਾ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਖਾਲਸਈ ਤੇਜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਕੈਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਜਦ ਮਨੀਲਾ ਆਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ :³⁰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਚੱਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੀਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਫਜ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜਗਰਾਉਂ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਵਜੀਦਕੇ (ਬਰਨਾਲਾ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਨੀਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਇਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਗ਼ਦਰੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਂਅ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ

ਦਾ ਪਤੀ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਬੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ ਖਾਲਸਈ ਜੰਗ ਦੇ ਜੋਸ਼ੋ-ਖਰੋਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਇਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਲਾਹਣਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੌੜ ਵਿਛੋੜਾ ਕਰ ਲਿਆ :

“ਓਏ ਗੰਦਿਆਂ ਸੂਰਾ, ਤੂੰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਐ!
ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚੰਗਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜੇ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ, ਮੈਂ
ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਰਾਮ ਸੱਤ!
ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਾ ਦੱਤਾ

ਹੈ।

ਪਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਧੱਬਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿਆਂਗੀ!
ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ।” 31

ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਲਹੌਰ ਸਾਜ਼ ਕੇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਜੱਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਰੁਕਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਤੋਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ 'ਗ਼ਦਰ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਮ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹੂਟਾ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਸੀ। ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਮੇਟੀ ਹੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਬਰਾਂਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 32 ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਚਰੜ (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਅਦ

ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ 'ਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕੱਟੀ) ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੀਬੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ ਖਾਲਸਈ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਵੱਲ ਮਾਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਆਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਆਹ ਚੂੜੀਆਂ ਪਹਿਨ ਲਵੋ।³³ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ 26ਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਲਟਣ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਅਕਸਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੰਗ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਗੂੜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਲਟਣ ਦਾ ਹੈਡ ਕਲਰਕ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।³⁴ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਭੰਗ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।³⁵ 26ਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਲਟਣ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਪਲਟਣ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 19 ਫਰਵਰੀ 1915 ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਵਾਉਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸੇ 26ਵੀਂ ਪਲਟਣ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਘਾਈ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਦ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਕਨੇਡਾ-ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਸੰਘਾਈ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਅਦਾ ਮੁਅਫਾ ਗਵਾਹ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ : ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਬੰਦੇ ਤੇ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਿਪਬਲਿਕ

ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿਖਾਇਆ।³⁷ ਗ਼ਦਰੀ ਜਥੇ ਦਾ ਆਗੂ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।³⁸ ਭਾਈ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੰਘਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜਥਾ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ੰਘਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੀਨਾਂਗ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸੀ। ਜਦ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਰੁਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗ਼ਦਰੀ ਆਗੂਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਗਤ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ ਆਦਿ ਸਨ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।³⁹ ਪੀਨਾਂਗ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾਂ 'ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰੰਥੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ।⁴⁰ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਿਹਾ।

ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਬੰਕਾਕ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ 'ਗ਼ਦਰ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁴¹ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਵਿਆਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ।

ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਕਾਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿੰਗਮਈ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਰਮਾ ਸਾਜ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹੋਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਸਮੇਤ 16 ਨਵੰਬਰ 1916 ਨੂੰ ਮਾਂਡਲਾ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਬਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗੂਨ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਔਡਾ ਸੀ। ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਦਰੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦਾ ਜਾਲੂ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਪਾਠਕ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਰੀ ਆਦਿ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉਪਰ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂ ਕਾਬਜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਪਾਠਕ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੰਗਲ 'ਚ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਉਪਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਮੌਕੇ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਪਾਠਕ ਤੇ ਚਾਲੀਆ ਰਾਮ, ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਮੁਜਤਬਾ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। 42

ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਨ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗ਼ਦਰੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਜਗਤ ਰਾਮ ਵੱਲੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 43 ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧਰ ਦੇਉ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪੜਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। 44

ਜਦ ਗ਼ਦਰੀ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਨਿਆਲ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਇਹਨਾਂ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਹਨ:

“ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ.....

ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹੀ ਸਨ।”

ਸਨਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਏ,
ਜਿਥੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ? ਉਤਰ ‘ਨਾਂਹ’ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੱਭਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ।”⁴⁶

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਝਬਾਲ ਨੇੜੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬੋਘ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ 'ਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਹੌਰ ਨੇੜੇ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਲੈਨਿੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। 26 ਨਵੰਬਰ 1914 ਨੂੰ ਇਥੇ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ 23ਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਹ ਭਟਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।⁴⁷ ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ, ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਲੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗ਼ਦਰੀ ਤਾਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਪਰ 23ਵੇਂ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਬੋਘ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਭਾਈ ਬੋਘ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲਹੌਰ ਸਾਜ਼ ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। ਰਿਹਾਈ ਉਪਰੰਤ ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਤਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਰਸਤੇ ਦੀ ਠੰਡ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਭਾਈ ਬੋਘ ਸਿੰਘ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਠਾਹਰ ਸੀ। ਇਸ

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੰਬ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। 48 ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਕਸਬੇ ਰਾਏਕੋਟ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਲੋਹਟਬੱਦੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੰਬ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 49 ਇਕ ਵਾਅਦਾ ਮੁਅਫਾ ਗਵਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘਾ ਬੰਬਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲੇ ਬੋਰੀ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। 50

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਵਾਕ ਲੈਣ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ ਜਦ 19 ਫਰਵਰੀ 1915 ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਲਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਢੰਡਾਰੀ ਖੁਰਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। 51 ਅਸਲ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗ਼ਦਰੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪੀਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਹਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 52 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਲੁਭਾਉਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੰਗਾਰਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਾੜੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁਧ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਅ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੜਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਤਾਅ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੜਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜੇਲਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਹਨ। (ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ) ਸੋ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(Appendex)

ਗਦਰੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ :

1. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ (ਕੈਨੇਡਾ)
2. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ (ਕੈਨੇਡਾ)
3. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਬਟਸਫੋਰਡ (ਕੈਨੇਡਾ)
4. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਟਾਕਟਨ (ਅਮਰੀਕਾ)
5. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹਾਂਗਕਾਂਗ
6. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ੰਘਾਈ (ਚੀਨ)
7. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੀਨਾਂਗ (ਕੋਰੀਆ)
8. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਕੌਕ (ਸਿਆਮ, ਹੁਣ ਥਾਈਲੈਂਡ)
9. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਿੰਗਮਈ (ਸਿਆਮ)
10. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ)
11. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਨੀਲਾ (ਫਿਲਪਾਈਨ)
12. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘਾਪੁਰ
13. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
14. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ ਨੇੜੇ ਝਬਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
15. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ
16. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
17. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਮਰਦਾਨ (ਪੇਸ਼ਾਵਰ)
18. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੋਹਾਟ
19. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਪਲਾਕ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ)
20. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲੋਹਟਬੱਦੀ (ਨੇੜੇ ਰਾਏਕੋਟ-ਲੁਧਿਆਣਾ)
21. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਾਲਪੁਰਾ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਜੋ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ)

ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ:

1. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ (ਸ਼ਹੀਦ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ
2. ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਵਿੰਡ (ਸ਼ਹੀਦ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ
3. ਭਾਈ ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ (ਸ਼ਹੀਦ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੈਨਕੂਵਰ
4. ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਚੋਟੀਆਂ (ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ) ਗੁ: ਸੰਘਾਈ-ਵੈਨਕੂਵਰ
5. ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗੇਰੀ (ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ) ਗੁ: ਵਿਕਟੋਰੀਆ-ਵੈਨਕੂਵਰ
6. ਭਾਈ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪੰਡੋਰੀ (ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ) ਗੁ: ਐਬਟਸਫੋਰਡ
7. ਭਾਈ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਵਿਕਟੋਰੀਆ
8. ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਗੁ: ਪੀਨਾਂਗ-ਹਾਂਗਕਾਂਗ)
9. ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਜਲਾਵਤਨੀ) ਗੁ: ਵੈਨਕੂਵਰ
10. ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਸਟਾਕਟਨ
11. ਭਾਈ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੱਲ੍ਹਾ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਸਟਾਕਟਨ
12. ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ (ਅੰਡੇਮਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ) ਗੁ: ਬੰਗਕੋਕ
13. ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹੂਟਾ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਹਾਂਗਕਾਂਗ
14. ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ (ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ) ਗੁ: ਚਿੰਗਮਈ-ਥਾਈਲੈਂਡ
15. ਭਾਈ ਬੋਘ ਸਿੰਘ (ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਸ਼ਹੀਦੀ) ਗੁ: ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
16. ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਪੀਨਾਂਗ ਅਤੇ ਚੋਮਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਲਹੌਰ
17. ਭਾਈ ਮਦਨ ਸਿੰਘ ਗਾਗਾ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਲਹੌਰ ਛਾਉਣੀ
18. ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਢੀਕਮਪੁਰ (ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟੀ) ਗੁੰਥੀ ਗੁ: ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਸਿੰਘ (ਚੱਕਵਾਲ-ਜੇਹਲਮ)
19. ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁ: ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਰਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁ: ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮੈਨੇਜਰ
20. ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ (ਜੇਲ੍ਹ) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ
21. ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਸੰਤ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ (ਜੇਲ੍ਹ) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰਕੇ, ਚੱਕ ਨੰ: 67 ਲਾਇਲਪੁਰ

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁੰਥੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜੋ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹੇ

1. ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਗੁ: ਸੰਘਾਈ
2. ਭਾਈ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੁ: ਹੰਕਾਊਂ
3. ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁ: ਤਿਆਨਜ਼ਿਨ (ਸੰਘਾਈ)
4. ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਗੁ: ਵੈਨਕੂਵਰ
5. ਗਿਆਨੀ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ (ਬਰਨਾਲਾ) ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਵਫ਼ਦ ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੀਹਰਾ ਦਾ 1913 ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ
6. ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁੰਥੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਟਾਕਟਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਮਸਤੂਆਣਾ ਦਾ ਸੇਵਕ, ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ

7. ਭਾਈ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਯੂਥਪ, ਗੁ: ਬਰਮਾ
8. ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਗੁ: ਸਿੰਘਾਪੁਰ
9. ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੱਥੋਕੇ ਬਰਕੀ ਲਹੌਰ, ਗੁੰਥੀ ਗੁ: ਲਹੌਰ

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ “ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ” ਪੰਨਾ XIV ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ ਗੜਦੀਵਾਲਾ-1988
2. ਸ੍ਰ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ‘ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ’ ਪੰਨਾ-25, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ ਨਵੀਂਦਿੱਲੀ-ਸਤੰਬਰ 2000
3. ਡਾ. ਹਰੀਸ਼ਪੁਰੀ ‘ਗਦਰ ਲਹਿਰ : ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਰਣਨੀਤੀ’ ਪੰਨਾ-3, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-2006
4. Khushwant Singh, Satindra singh, 'Ghadar-1915, India's first armed Revulution' R&K publishing House New DELHI-1966
5. ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਟਲਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ?
6. ‘ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ’ (ਸੰਪਾਦਕ, ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਵਾਂ ਚੰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ-ਪੰਨਾ ਨੰ:
7. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ‘ਦਰਦ’ ‘ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ’ ਪੰਨਾ-88-89, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸ਼ਨਜ ਜਲੰਧਰ-ਦਿੱਲੀ-1958
8. ਸ੍ਰ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ‘ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ’ ਪੰਨਾ-18
9. ‘ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ’ ਪੰਨਾ-58
10. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ ‘ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਪੰਨਾ-73, ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ-1969
11. N.G Barriers 'The Sikhs and their Litrature'-p-100
12. ‘ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰਮੁੱਖ ਪਿਆਰੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ’ ਪੰਨਾ-90-91, ਕਲਗੀਧਰ ਟਰੱਸਟ ਬੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਹਿ. ਪ੍ਰਦੇਸ਼)

13. 'ਆਤਮ ਕਥਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਦੇਹਰ' (ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋ: ਮਲਵਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੜੈਚ) ਪੰਨਾ-54-60, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਈ-2001
14. 'ਜੀਵਨੀ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ' ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ-90-91
15. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਸਰਾ 'ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੰਨਾ-28-71, ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ-1969
16. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਪੰਨਾ-639, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।
17. V.M. Smith, S.P.C.I.D Punjab, 22 February 1922, 'Punjab Past and Present' Oct-1967-p-297
18. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੌਮੀ ਮਸਲਾ : ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ (ਸੰਪਾ: ਮਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਲੀ) ਪੰਨਾ-11, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਰਹਿੰਦ-1989
19. ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਆਤਮਾ' ਪੰਨਾ-413, ਲਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ-2007
20. ਆਤਮ ਕਥਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ-61
21. ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ-88
22. Statment of Parmanand Jhansi 'The maker of Modren Punjab' (Compiled by, Dr. Kirpal Singh, Pirthipal Singh Kapur) P-133, Singh Brothers Amritsar-2010
23. ਸ੍ਰ: ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ 'ਕਿਸ ਬਿਧ ਰੁਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ' ਪੰਨਾ-35, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-2007
24. ਸ੍ਰ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ 'ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ'-ਪੰਨਾ-XXi
25. 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' (ਸੰਪਾ: ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਕਾਰ) ਪੰਨਾ-93-116, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ-1995
26. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ-Viii
27. F.C. Isemonger and J. Slattlery 'An Account of the Ghadar Conspiracy' p-22
28. 'Lahore Conspiracy Cases I and II' (Editors, Malwinderjit Singh Waraich, Harinder Singh) p-150, Unistar Books

Chandigarh-2008

29. 'ਸਹਿਜੇ ਰਚਿਓ ਖਾਲਸਾ' ਪੰਨਾ-1054

30. 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨੀ' (ਸੰਪਾਦਕ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਚੈਨ) ਬਾਬਾ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲੰਮੇ ਦਾ ਬਿਆਨ-ਪੰਨਾ 156, ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ

31. Gurcharan Singh Sainsara 'Heroine of the Ghadar party : Gulab kaur' 'Journal of Sikh Studies' Amritsar, Vol. IX, No-2, p-95

32. 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ...' ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਵਾਲ ਦਾ ਬਿਆਨ-ਪੰਨਾ-149

33. Gurcharan Singh Sainsara Ibid-p-94

34. 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ...' ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹੂਟਾ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਪੰਨਾ-138-139

35. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ, 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਣਫੋਲੇ ਵਰਕੇ' ਪੰਨਾ-84 ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ-1988

36. 'Lahore Conspiracy cases-I-II' -p-208

37. Ibid-p-125

38. Ibid-p-128

39. Ibid-p-132

40. ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ 'ਮੇਰੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ' (ਸੰਪਾ: ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ) ਪੰਨਾ-71 ਸੰਗਮ ਪਲਬੀਕੇਸ਼ਨ ਸਮਾਣਾ (ਪਟਿਆਲਾ)-2012

41. 'Lahore Conspiracy cases-I-II' -p-150

42. ਸੰਤ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ 'ਮਾਲਵਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ' ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ-ਪੰਨਾ-382, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

43. 'Lahore Conspiracy cases-I-II' -p-150

44. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ 'ਨਿਰਭੈ ਯੋਧੇ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਲਲਤੋਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ' ਪੰਨਾ-14,

ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ

45. ਸਚਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਨਿਆਲ 'ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ' ਪੰਨਾ-9, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

46. ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਨਾ-24

47. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਸਰਾ 'ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੰਨਾ-196, ਦੇਸ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਜਲੰਧਰ

48. Parmanand Jhansi 'The Makers of modern Punjab' p-138

49. Ibid-p-138

'Lahore Conspiracy cases-I-II' -p-160

51. 'ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਗਾਥਾ'-2 (ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ)

ਪੰਨਾ-122, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਨਜ਼ ਸਮਾਣਾ (ਪਟਿਆਲਾ)-2012

52. ਸਨਿਆਲ ਪੰਨਾ- ...82

ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦਾ ਖਰਚਾ

21 ਅਗਸਤ 2012

ਵੀਜਾ ਫੀਸ : 10,000

ਏਜੰਟ ਫੀਸ : 5000

ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ : 5000

12 ਸਤੰਬਰ 2012

ਵੀਜਾ ਫੀਸ : 10,000

ਏਜੰਟ ਫੀਸ : 5000

ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ : 5000

ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਖਰਚਾ : 5000 ਰੁਪਏ

ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ = 45,000 ਰੁਪਏ